

1- сурет. Сығанақ қаласының авиафотосуреті

X ғ. атақты араб жағрафиятанушы, ғалым Ал-Идриси Сырдария бойындағы ғұндардың (оғыздардың – С.Ж.) қалаларының көптігін жаза келіп, олардың ішіндегі Сауран, Сүткент, Сығанақ қалаларын ірі қалалар еді, ал, Сығанақ пағыз сауданың қайнаған ортасы деп ерекше көрсеткен. Сығанақ қаласынан зиялы білімді ғалымдарда шыққан: Шайқы баба Сығанаки алғаш Хорезмде тұрса кейін осы сығанақта тұрған, біраз жыл Жент қаласында да тұрған. Бұл қаладан Хусам ад Дин ас Сығанаки осы ғалымның үлкен атасы нисамиддин де (1132-1199) өмір сүрген. Бұл ғалым өзінің атақты діни шығармалары «Нихая» мен «Хидая» кітаптарын осы қалада жазған. Бұл еңбектерге оның немересі Хусамаддин талдау жасаған.

Жерімізде мемлекеттік ұжымның пайда болуы б.д.д. ғұн, сақ, үйсін, қаңлы дәуірінен басталып, түркі дәуірінде өркендей түскенін тарихтан білсек, ал қазақ атты мемлекеттің пайда болуы оның астанасы Сығанақ белгілі болғанын XIVғасырдың 30-40 жылдарынан білеміз. Сонда қазақ елінің алғашқы астанасы Сырдарияның орталық ағысында оң жағында 15 км қашықтықта орналасқан Сығанақ қаласының астаналық қала болғанына міне 670-680 жылдар шамасында болып отыр.

Ал бұл мерзімге қарағанда Егеменді еліміздің Ақ ордасы тұрғызылған Астанамызға бар жоғы 20 жыл болды, ол осы жылдың ішінде көрсек көз тоймайтын, сөз етсе сөз жетпейтін әсемде сәнді қалаға айналып отыр. Әлейім солай болғай ел аман, жұрт тыныш болып Астанамыз гүлдене берсе екен деп Сығанақ қаласының жасындай жасқа келіп, одан да ұзақ ғұмыр

кешсе, екен деп тілейміз. Бірақта Сығанақ қаласының басынан өткен кейбір қиын зұлмат жағдайларды көрмесе екен.

Араб жазба деректерінде қала X ғасырдың соңғы кезінен белгілі болса, ал атақты түрік тіл білімінің ғылыми негізін қалаушы Махмуд Қашғаридің (XI ғ) еңбегінде Сығанақ деген атымен белгілі.

Қытай деректеріне қарағанда қала тұрған жер б.д.д. III-II ғғ. Қаңлы мемлекетінің бес облысының бірі Фуму жері болған. Ол қазіргі Жаңақорған мен Қазалы аудандарының аралығы. Ал қала Жаңақорған кентінің Солтүстік батыс жағында 40 км жерде орналасқан. Бұл дерекке қарағанда Сығанақ қаласының алғашқы кезі б.д.д. сол қаңлылардың кезінен басталды ма деген ой туғызады.

Қалаға жүргізілген жатқан археологиялық зерттеу жұмысы қаланың мәдени қабатын зерттеуде алты метрлік тереңдікке түсті. Алынған материалдар қалаға моңғол шапқыншылығы болған мерзімді көрсетеді.

Сығанақ қаласы XI ғасырдың II жартысында қышпақтардың Сыр бойына келуімен байланысты олардың орталық қаласына айналды. Егер бұл кезбен есептесек, қаланың қазақ елінің астанасы болғандығын 1000 жылдан астам деп есептеуге болады. Жазба деректердің хабарына қарағанда аймаққа қышпақтардың келуіне байланысты мұндағы оғыздар оңтүстік батысқа қарай жылжып кетеді. Ал Сырдың орта және төменгі ағысына Қышпақ хандығы орналасады. Ибн Рузбихан Сығанақ қаласы «аймақтың солтүстік жағындағы жердің жаннаттың шеті» деп сипаттаса, қала Дешті Қышпақтың шекаралық сауда бекеті, бүкіл әлемге аумағының кеңдігімен, қауіпсіз әрі тыныш болуымен даңқы шыққан қала дейді. Деректерге қарағанда Сығанақ Түркістанның ірі сауда орталығы болса, қала тау өзендері мен және Сырдариядан тарғылған арықтармен суландырылып егіншіліктің де орталығы болған (Жолдасбаев: 2012).

Қышпақтар XII ғ. Хорезм мемлекетімен және Орта Азияның қалаларымен байланыс жасап, сауда-саттық дамып, қала экономикалық жағынан дами бастайды. Алайда XIII ғасырдың басында моңғол шапқыншылығының әсерінен қала мүлде талқандалады. Жошы хан қала тұрғындарын қырғынға ұшыратады. Отырардан кейінгі аса бүліншілікке ұшыраған қала Сығанақ болған. Оның басты себебі, қаланы алуға келген Жошы хан өзінің елшісін жіберіп, өз еріктерімен берілсе қала тұрғындарына ешбір қиямет жасамайтындығын айтқызады. Жошы хан жіберген елші Хасан қожа деген түрік болған. Оны Сығанақтықтар сатқын деп өлтіріп қояды. Бұған ыза болған Жошы хан 7- күн шабуыл жасап, қаланы 1219 жылы алып оған ойран салған. Жазба деректердегі хабарларда қаланың тұрғындарын түгелдей қырғызған. Алайда екінші бір деректерде Жошы хан қаладан пығарда, қаланың әкімі етіп Хасан қожаның ұлын сайлап қояды. Бұл хабарға қарағанда, қаланың тұрғындары түгелдей қырылмаған. Сол шапқыншылықтың салдарынан қала өз қалпына 80 жылға жуық келе алмаған. Оны қаланың жүз жылдан астам уақыт ешбір жазба деректерде кездеспеуінен де байқауға болады. Археологиялық зерттеулердің материалдарына қарағанда қала XIV ғасырдың басында қайта жандана

бастаған. Бұл кез Ақ Орданың ханы болған Ерзен ханның кезі, белгісіз автор Искендірдің дерегіне қарағанда Ерзен хан қалаларға мешіт, медреселер салдырған. Өзі Сығанақта қаза болып, осы қалаға жерленген. Міне осы Ерзеннің кезінде қалада ақша (теңге) шығарылып, сауда жұмысы жанданған. Сығанақта да мешіт, ханака (ғибадатхана) медреселер салынған. Қалаға зерттеу кезінде оның оңтүстік-батыс жағынан үлкен мешіттің орны ашылды. Қаладан табылған теңгелерге қарағанда Мұбарак ходжа хан кезінде Сығанақта және Ұрыс ханның кезінде жаңа Сығанақта ақша шығарылған (сурет 2 Иштван Вапари Отан тарихы № 2 (242)).

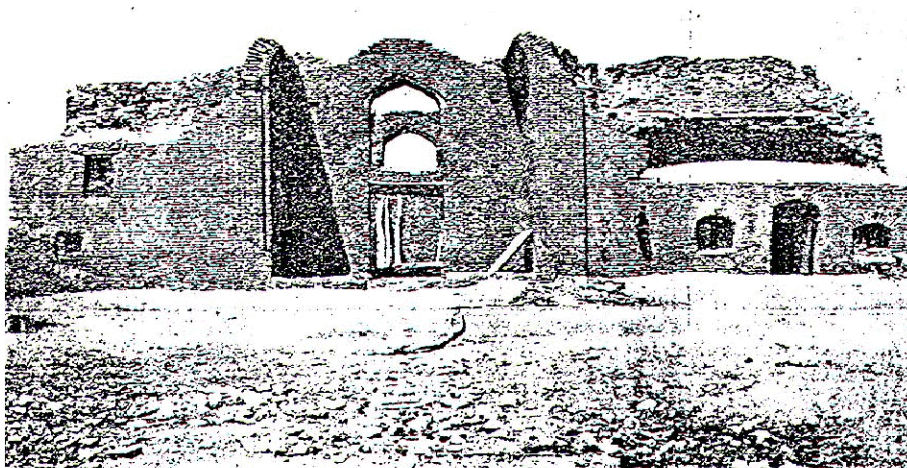
2-сурет. Мубарак ходжа хан шығарған теңгесі (1358 ж.)

3-сурет. Ұрыс ханның шығарған ақшасы (1374 ж.)

Бұл дерекке қарағанда ескі Сығанақтың шығыс жағындағы қақпасының алдынан 50м жерден жаңа Сығанақ бой көтерген. Қазіргі кезде биік екі төбе болып жатқан қаланың үстіне Сығанақтан шыққан атақты ғалым һисамиддинге (Сунақ атаға) «сунақтықтар» ескерткіш орнатқан. Жаңа

қаланы зерттеуге бұл кедергі болып тұр. Осы жаңа қаланың алдында Нисамиддинге тұрғызылған хананың жартылай сақталған суретін (сурет 3) Якубовский 1927 жылы суретке түсіріп алған, ол мүлде бұзылып төбе болып жақан жерін Сығанақ археологиялық экспедициясы 2004-2005жж. ашып оған «Қайта жөндеу ұжымы» Қанат Тұяқбаевтың басшылығымен қалпына келтіріп жатыр (сурет 4).

4-сурет. 1927 ж. Якубовскийдің түсірген суреті

5-сурет. Кесенені қалпына келтіру кезі

Келешекте бұл екі Нисамиддиннің ғибадатханасы тұрғызылып біткенде Нисамиддин бабаның ұрпақтары осы бабалары жатқан ғибадатханаға тәуіп ететін болады.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті жанында құрылған Сығанақ археологиялық экспедициясы (САЭ) қалада жүргізіп жатқан ғылыми жұмыстарының материалдарына қарағанда қаланың

экономикалық жағынан дамуы XIV ғасырдың екінші жартысында айтарлықтай дамығандығын дәлелдеп отыр. Оның басты дәлелі екі мешіт пен сағананың ашылуы. Ал қаланың солтүстік батыс жағынан Ерзен ханның кесенесінің (мавзолейінің) табылуы (сурет 5). Бұл ғимараттарға 2008 жылдан бастап ашық аспан астындағы мұражайға айналдыру жұмыстары басталды.

6-сурет. Кесене

XIV ғасырдың соңғы ширегінде Әмір Темірдің араласуымен Ақ Орданың басына Тоқтамысты хан етіп отырғызған, Сығанақта Тоқтамыс өз атынан 1380,1383 жылдары ақша шығарған. Ақ Орданың ханы болған Ерзен ханнан бастап Мұбарак, Ұрыс, Тоқтамыс хандар кезінде Сығанақ астана болып тұрғанда одан ақша шығарылып сауда-саттықтың орталығы болған.

XV ғасырдың басында жазба деректерде Сығанақ қаласының аты жиі кездесіп отырады. Бұл кезде қала Әмір Темірдің немересі Ұлықбектің қол астында біраз жылдар болғандығы хабарланады. Бірақта Барақ хан Ұлықбекке жіберілген елшілерінде оған жазған белгілі хатында «Менің атам Ұрыс хан Сығанақта тұрып сонда әр түрлі ғимараттар салғызып, қаланы өзіне астана еткен, сондықтан оның жайылымдықтары да заң бойынша да, әдеттік құқық бойынша да маған тиесілі» дейді (МИКХ:1969, 70). Бұған қарсы болған Ұлықбек Бараққа қарсы соғысып, жеңіліс табады. Барақ Сыр бойындағы қалаларға ие болады. Оңтүстік депті Қыпшақты және Ақ Орданың астанасы Сығанақты біржолата өзінің қарамағына алады. Алайда Барақ ханның аяқ астынан белгісіз жағдайда қаза болуы Сығанақ қаласы уақытша Шайбани ұрпағы Әбілқайыр (1428-1468 жж.) ханның қол астына өтуге мәжбүр болады. Хан Сығанақтың әкімі етіп Мане оғланды тағайындаған. Енді осы кезден бастап Ұрыс ханның ұрпақтарымен Әбілқайыр ханның немересі Мұхамед Шайбани (1500-1510 жж.) ханның арасында Ақ Орданың билігі үшін де, Сығанақ үшін де талас-тартыс басталады. Қала бірнеше рет қолдан-қолға өтіп экономикалық жағынан

нашарлай бастайды. Қала үшін тартыстың бір сәті жазба деректерде сақталған. Мәселен Қазақ ханы Бұрындық Сығанақты алуға келгенде қаланың әкімі Қазы Садыр ал Ислам тағы да басқа қаланың көрнекті адамдары жиылып ақылдасып бұл қала бұрыннан Бұрындық ханның ата-бабаларының қолында болған, сондықтан қаланы оған берсек тыныштық болады деп, қақпасын ашып кілтін Бұрындық ханға береді (МИКХ: 1969, 19). Міне осы кезден бастап Сығанақ қаласы қайтадан қазақ хандығының астанасына біржолата айналады.

XVI ғасырдың басында Фазлаллах ибн Рузбиханның хабарына қарағанда Сығанақ қаласы қыпшақтардың астанасы болған. Сығанақ базарына базар күндерінде 500 түйе сойылып шапшық жасалып кешке дейін бір түйір қалмай сатылып кететін сауда дамыған үлкен қала деп жазады (Фазлаллах ибн Рузбихан: 1976, 14). Ал басқа ірі қара мен ұсақ малдың қанша болғандығына есебі болмаған. Сонда бұл хабар соңғы орта ғасырдағы қазақ хандығының дәуірлей бастаған кезіндегі қаланың аты шыққан кезі. Ал Сығанақтың XI-XII ғасырлардағы орта ғасырдың орта кезіндегі Қыпшақ хандығының кезіндегі хандықтың астанасы болғаннан бері есептейтін болсақ, қыпшақ тайпасы қазақ халқының негізгі этникалық құрамының бірі. Олай болса, Сығанақ қаласы халқымыздың халық болып қалыптасуына да мемлекет болып құрылуына да алғашқы басты бір астанасы болғандығында ешбір дау болуы мүмкін емес. Фазлаллах ибн Рузбиханның Сығанақ қаласына беретін сипаттамасында қала Дешті Қыпшақтықтардың солтүстік жағында орналасқан өте жайлы, адамдардың өмір сүруіне өте қолайлы қала еді дейді. Қала орналасқан аймақтың өзі табиғи жағынан да адам баласының тіршілікке қажетті барлық мүмкіндіктерді пайдалануға, егін шаруашылығына да, мал өсіруге де қолайлығын жазады. Қаланың суландыру жүйесін Сейхун (Сырдария) өзенінен Тұман тайпасының адамдары Тұман арығынан оман (канал) тартылып, қала аймағының көкала бау-бақшаға оралып жатқанын көрсеніз, бұл жалғандағы бір бейіште жүргендей сезінесіз (Жолдасбаев: 2012). Ал қаланың аймағындағы орман тоғайы халқын отын суынан таршылық көрсетпейді. Оның ішінде жайылып жүрген аң-құстардың молдығы молшылықтың белгісіндей. Сығанақтықтар ет керек болса, бірдеменің ішінде мойындарына садақтарын асынып барып бір ақбөкенді атып келіп қажеттіліктерін тындырады. Керек болса қысқы еттерін аңның етінен дайындап сүрлеп алады. Олар үшін аң еті өте арзан. Ақбөкен дегенде қалаға қазба жүргізіліп жатқан жерден ақбөкеннің бас сүйектері, асықтары өте көп кездеседі. Әсіресе мүйіздерін аралап сыртқы қабығын алып тастап ішіндегі өзегінен дәрі жасағандары да байқалады. Оны «мускус» деп атаған. Мұндай тәсілдер Қаратаудың солтүстігіндегі қалаларды қазғанда да толық байқалады. Қалаға Дешті Қыпшақтан Ходжа-Тархан жақтан көптеген бұйымдар, мал әкелінеді, әсіресе семіз қой, жылқы, түйелер, құндыз, тиіннен жасалған ішіктер, керемет сәнді, мықты ақ қайыңнан жасалған садақтар, жібек маталар т.б. қымбат заттар әкелінді. Түркістан, Мавереннахрдан, шығыстан Қашқар саудагерлері де қалаға қымбат бағалы заттарын әкеліп қыпшақтармен айырбас сауда да қызу түрде жүргізіледі. Сауда кезінде ешбір талас-тартыс

болмайды. Қала тұрғындары онша көп емес олардың арасында садақтарын мойындарына асынып алған әскери адамдар, олар тыныштықты сақтап жүргендер. Көпшілігі қазақтар (Бурнашева, 2006, 147) оларда әркімнің бір-біріне қарым-қатынастарының дұрыс болуына тілектестік білдіріп жүргендер. Жалпы қалаға жан-жақтан әр түрлі елдерден саудаға байланысты адамдардың көптеп келуіне қарамастан, қалада тыныштық сақталып, адамдарға өмір сүруіне өте қолайлы қала болған.

Рузбиханның хабары бойынша қалада қазақтар туралы айтуы алғаш рет баяндалады. Бұл хабардан Жәнібек пен Керейдің Жетісу аймағынан оралып Ақ Орда билігін өз қолдарына алып Сығанақта билік жүргізгендерін көреміз. Сондықтан да екі ханның ұрпақтары мен Әбілхайыр ханның немересі Мұхамед Шайбани ханның арасында шайқастар XVI ғасырдың соңына дейін болып Сыр бойындағы қалалар қолдан-қолға өтіп ақыр соңында қазақтардың қолына біржола қарап Мұхамед Шайбани ұрпақтары Орта Азияға біржола ауып тынады. Бұл кез XVI ғасырдың басы 1510 жылы Мұхамед Шайбани хан өзін қолдайтын түркі тілдес ру тайпаларымен Самарқандты басып алып, сонда түпкілікті орналасып Өзбек хандығын құрады. Ал Ақ Орданың ата билігін Барақтың ұрпақтары қазақ хандары Керей мен Жәнібек жалғастырып кетеді.

Қазақ хандығының әлемге әйгілі бола бастағандығын Сығанақ қаласынан шыққан теңгелердің археологиялық зерттеу кезінде дүние жүзінің төрт бұрышынан табылғанын көреміз. Теңгетану ғылымының маманы Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институтының аға ғылыми қызметкері Р.З.Бурнашеваның зерттеуіне қарағанда XIV ғасырдың соңғы кезіндегі **Сығанақтан шығарылған күміс және мыс теңгелер** Сырдария бойындағы және Еділ бойындағы қалалардан табылған. Отырар қаласына жүргізіліп жатқан қазба зерттеу жұмысының кезінде Сығанақтың теңгеханасынан 1371-1372 жылдары шыққан 12 тал теңгелер табылған. Мұндай теңгелер Еділдің орта ағысындағы және Кама бойындағы қалалардан 1380-1400жылдары соғылған теңгелер табылған. Ал Қазан уезінің Сосновка ауылының жанындағы № 197 қоймадан (кладтан) Сығанақта 1375-1376 жж. жасалған күміс теңгелер табылған. Алтын Орданың астанасы Сарай қаласына 1996-2000жж жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының кезінде табылған теңгелердің ішінде Сығанақта шығарылған күміс теңгелер шыққан. Бірақ та жазуын оқу мүмкін болмаған.

Мұндай дәлелдерді көптеп келтіруге болады. Теңгелердің әр жердегі қалалардан табылуы Сығанақ қаласының дүниенің төрт бұрышымен сауда қарым-қатынасын үзбей жүргізіп отырғанын байқатады. Сондықтан да Фазлаллах ибн Рузбиханның Сығанақ қаласы Дешті Қыпшақтардың астанасы болды деп бекер айтпаған. Соңғы кездегі Отырар мен Құйрықтөбе қалаларынан табылған **мыс теңгелердің** XV ғасырдың соңында XVI ғасырдың басында **Сығанақта** шығарылғанын көрсетеді. Жазуын оқуға мүмкіндік болмағанымен жасалу жағы мен формасының ұқсастығы ақшаның Сығанақта шығарылғандығына ешбір күмән тұғызбайтындығын

Р.З.Бурнашева дәлелдер келтіре отырып жазған (Бурнашева: 2006, 216) Ал бұл мезгіл **Сығанақтың Қазақ хандығының астанасы** болған кез.

XVI ғасырдың аяғында жазба деректерде Бұқар ханы Абдаллах ханға қарсы көтеріліс кезінде Сығанақта және оның аймағындағы тұрғындар қазақ сұлтандарына қосылып оларға өздерінің бағыныштылығын білдіріп Өгізтаудағы (МИКХ: 1969, 316) (Қаратаудың оңтүстік жағындағы қазақтар тұрған қала) қазақтарға барып, одан Түркістанға, одан Сауранға барып бірін-бірі қолдап өзбек ханына қарсылықтарын білдірген. Ал Сығанақ қаласынан табылған құжаттардың ішінде қала маңында тұратын халықтың құрамы қарақалшақтардан, түркілерден, арабтар және қазақтардан тұрған (МИКХ: 1969, 318). Олар мал және жер шаруашылығымен қатар айналысады деген хабарлар шаруашылықтың мұндай түрімен XII ғасырдан бері қарай қыпшақтардың Сығанақты алған кезінен жалғасып келе жатқандығы байқалады. Ал XVI ғасырдың аяғынан бастап Оңтүстік Қазақстанның және оның аумағындағы қалалардың Қазақ хандығының қарамағына өтуі астананың Түркістан қаласына 1598 жылы өткендігін көрсетеді.

Сонымен қорытындылай келгенде Сығанақ қаласы алғаш Қыпшақ хандығының одан кейін Ақ Орданың, бұдан соң Қазақ хандығының саяси әкімшілік, мәдени-экономикалық, әскери қорғаныс орталығы болған.

Бүгінгі таңда атын мәңгі сақтап қалу үшін қаладан ашылған мешіт-медресеге, Ерзен ханның кесенесіне (мавзолейге), Сунақ атаның сағанасына, қаланың қақпасына қайта жаңғырту жасап, ашық аспан астындағы мұражай жасау жұмыстары жүріп жатыр

ӘДЕБИЕТТЕР

Бурнашева Р.З. *Денежное обращение в городах Южного Казахстана в XV-XVII вв.* Туркестан, 2006.

Жолдасбаев С. *Тұман тайпалары қазған Тұман арық* //Отан тарихы №2,2012

Жолдасбаев С. *Сығанақ қаласы және оның аумағы тұман тайпалары қазған «Тұман арықтың суымен суландырылған (14-17ғғ).*

Материалы по истории казахских ханств 15-18 веков (извлечения из персидских и тюркских источников. М.,1969.

Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. *Михман наме-ий Бухара (записки Бухарского гостя).* Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. Под редакцией А.К.Арендса. М., 1976.

**ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЗАМАНЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ОНЫ
ЗЕРТТЕУДІҢ ЗӘРУЛІГІ / LAW AND ITS NECESSITY IN THE KAZAKH
KHANATE**

Шыңғыс ЕРГӨБЕК*

Түйіндемe

Мақалада Қазақ хандығы тұсындағы құқықтық нормативтердің зерттелу зәрулігі, ділгірлігі мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: мемлекеттілік, құқық, құқықтық нормативтер, Қазақ хандығы, мемлекет тарихы.

SUMMARY

Article covers the problem of having to learn norms of law in the Kazakh Khanate.

Keywords: Statehood, law, rights standards, Kazakh Khanate, history of the State.

Қазіргі таңда қазақ хандығы мемлекеттілігіне ерекше назар аударуды тілейді. Өйткені, Қазақ хандығы – біздің бүгінгі мемлекеттілігіміздің бір қайнар бастауы. Кез-келген мемлекет қоғамның негізінде пайда болады және сол қоғам құрған ұйымдардың бірі болып табылады. Мемлекет өзінің дамуының алғашқы кезеңінде үстемдік ету, қатаң бақылау, мәжбүрлеу, күштеу, секілді дәрекі нысандарды көбірек қолданса, кейінірек «халықтың сана-сезімінің өсуі, мемлекеттік және қоғамдық институттарды демократияландыру, адамның құқығы мен бостандығының қорғалуы – мемлекет пен қоғамның қарым - қатынасына кіріп, оларды жаңа сатыға көтерді, жаңа сипат берді» (Баймаханов: 2003, 512].

Мемлекет тарихында орын алған соғыстар, ағымдар мен идеялар, тұлғалардың мемлекетке көзқарасы саяси және құқықтық ілімдер тарихы ғылымында сараланады. «Тарихты халық жасағанымен, қоғамның тарихи даму заңдылықтарын реттеп отыратын заңдар мен құқықтық құжаттарды, саяси-құқықтық доктриналарды нақты тұлғалар жүзеге асыратыны белгілі. Қазақстан мемлекеті саяси және құқықтық ілімінің тарихын зерттеу үшін нақты тұлғалардың саяси өмірбаяны мен құқықтық көзқарастарын білуіміз шарт, осы арқылы сол кезеңнің саяси тарихының біртұтас кескін-келбетін жасай алмақпыз» (Құл-Мұхаммед: 1998, 9).

XV ғасырда қазіргі Қазақстан аумағында тұрақтап қалған қазақ халқы қалыптасқан кезде, мұнда хандық билік нысанындағы феодалдық мемлекет орнықты. Бұл туралы Ш.Уәлиханов былай дейді: «У народов азиатских свобода и независимость могли обуславливаться только в лице отдельного хана и своего родоначальника» (Валиханов: 1885 152).

* Заң ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Аккредитация, рейтинг және сапаны басқару орталығының директоры, Алматы-Қазақстан/ PhD in law, Al-Farabi Kazakh National University, director of the Center for Accreditation, Rankings and Quality Assurance, Almaty-Kazakhstan.